

ARTIKLAR

MARKNADSHAMN, GÅRDHAMN, FISKEHAMN ELLER ÖVERNATTNINGSHAMN? Om vikingatida och medeltida hamnplatsers funktion

När jag som marinarkeolog läser Åke Campbells välkända uppsats "Kulturlandskapet" slår det mig att han inte tar upp "det maritima kulturlandskapet" till bestämmning. Kusten och skärgården har ju en speciell roll i förhållande till samhället. Både hamnarna för fiske, men också baserna för sjöfart, handel och sjöförsvaret präglar starkt denna bygd. Kustbygden rymmer ofta en stark koncentration av materiella resurser inriktade på utvinnande och förädling av råvaror från havet och på utbyte av varor. Den får därigenom en viktig roll som länk mellan havet som resurs och inlandet som recipient och givare. De här dragen präglar också kulturlandskapet, i mycket hög grad i dag, men på ett påtagligt sätt även i äldre tid.

Äldre hamnplatser är ju i hög grad uttryck för den näringsstruktur som existerade i det samhälle de tillhörde. När man tolkar den ursprungliga funktionen för sådana lokaler är det därför viktigt att utgå från sådana faktorer som primärt varit bestämmande för deras uppkomst. Två faktorer som har haft en dominerande betydelse i sammanhanget är:

för det första hamnens naturgeografiska belägenhet. D v s vilka slag av naturliga förutsättningar för hamn finns det på den aktuella platsen? Hur långt är det till nästa möjliga hamnlokal? Ligger platsen nära naturliga näringsresurser, och i så fall vilka?

för det andra vilken relation har hamnplatsen till det omgivande områdets dåtida bebyggelse, odlade mark och näringsstruktur? Ligger den mitt i en centralbygd eller långt från de permanent bebodda trakterna? Har den legat vid en dåtida gård, en by, en marknadsplats, eller har viktiga sjöfartsleder passerat platsen?

Det existerar som jag ser det en viss oklarhet i ställningstagandena på detta område och jag skulle därför vilja pröva en tankegång byggd på de ovannämnda faktorerna. Materialet utgörs av några få, slumpvis valda, exempel från Gotlands vikingatid och medeltid:

St Olofs hamn på Fårö (Gammelhamn)

På V sidan av Fårön ligger vid södra delen av Lauterhornsviken en igensvallad hamn. På klapperstensvallen längs hävsstranden är ett 15-tal gravrösen belägna och nära lagunen ligger en kapellgrund med bogårdsmur, innanför vilken kistgravar är belägna (St Olofs kyrka) (fig 1). I närheten finns en kalkkälla.

Från lagunbotten har på 1930-talet skrapats upp material innehållande rhenländskt stengods från äldre medeltid. På bassängens östra sida finns en strandskoning och en ca 60 m lång terrass. En fosfatkartering utförd av statens sjöhistoriska museum 1976 visade låga värden - ett fåtal över 500.

Anläggningarna tillhör sammanfattningsvis förhistorisk tid och medeltid. (P Lundström, Östersjöhamnar. Förtryck av mötesföredrag. XV nordiska, arkeologmötet 1978; H Munthe, Om Gammelhamn på Fårö. Gotländska studier, Lund 1942.)

Hau Gröno

I Fleringe sn vid Norra gattet av Fårösund löper en ca 500 m lång, smal och skyddad vik in parallellt med stranden. Mot havet skyddas den av en smal bergtunga kallad Hau Gröno. Viken har tidigare löpt ytterligare några 100 m in i landet (fig 2). Rätt långt in i viken, på Hau Gröno, ligger en liten begravningsplats omgiven av bogårdsmur. Anläggningen har senast undersökts av RAGU 1977. P Lundström har vid en besiktning samma år iakttagit en trolig kapellgrund i platsens V del. De hittills kända anläggningarna tillhör uppenbarligen medeltid.

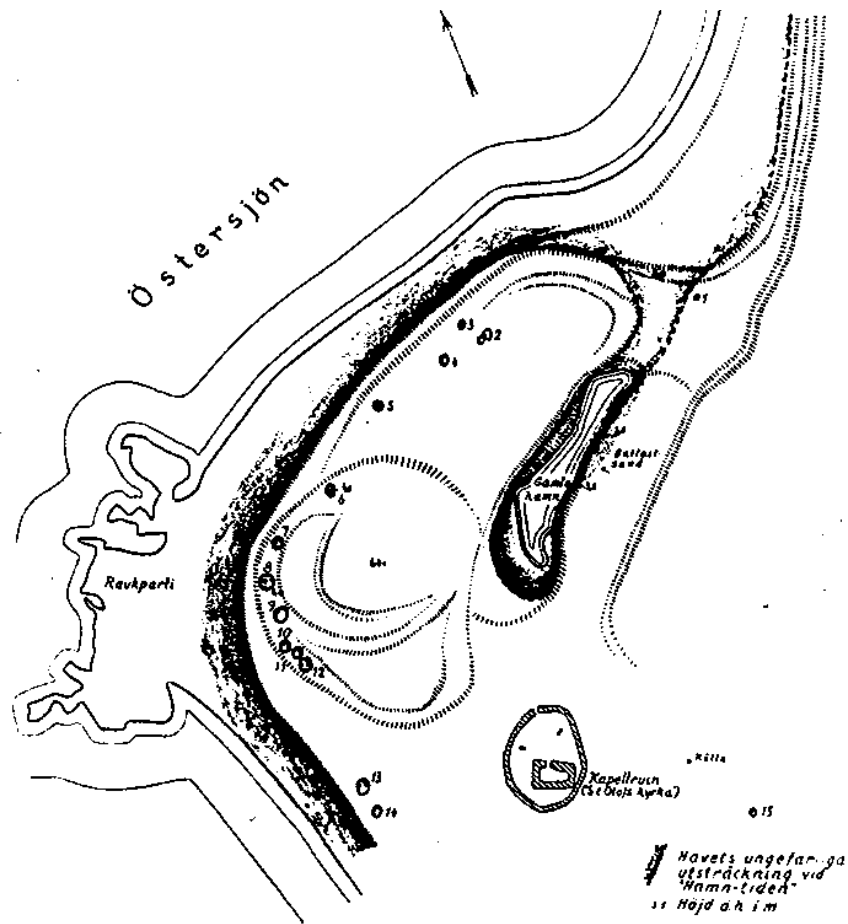

Fig 1. Den ursprungliga lagunhamnen, vars mynning nu är igensvallad, i kartans mitt. Väster om denna, mot havet, gravrösen och söder om lagunens kapellruinen (Ur H. Munthe, Gammelhamn på Fårö. Gotländska studier, Lund 1942).

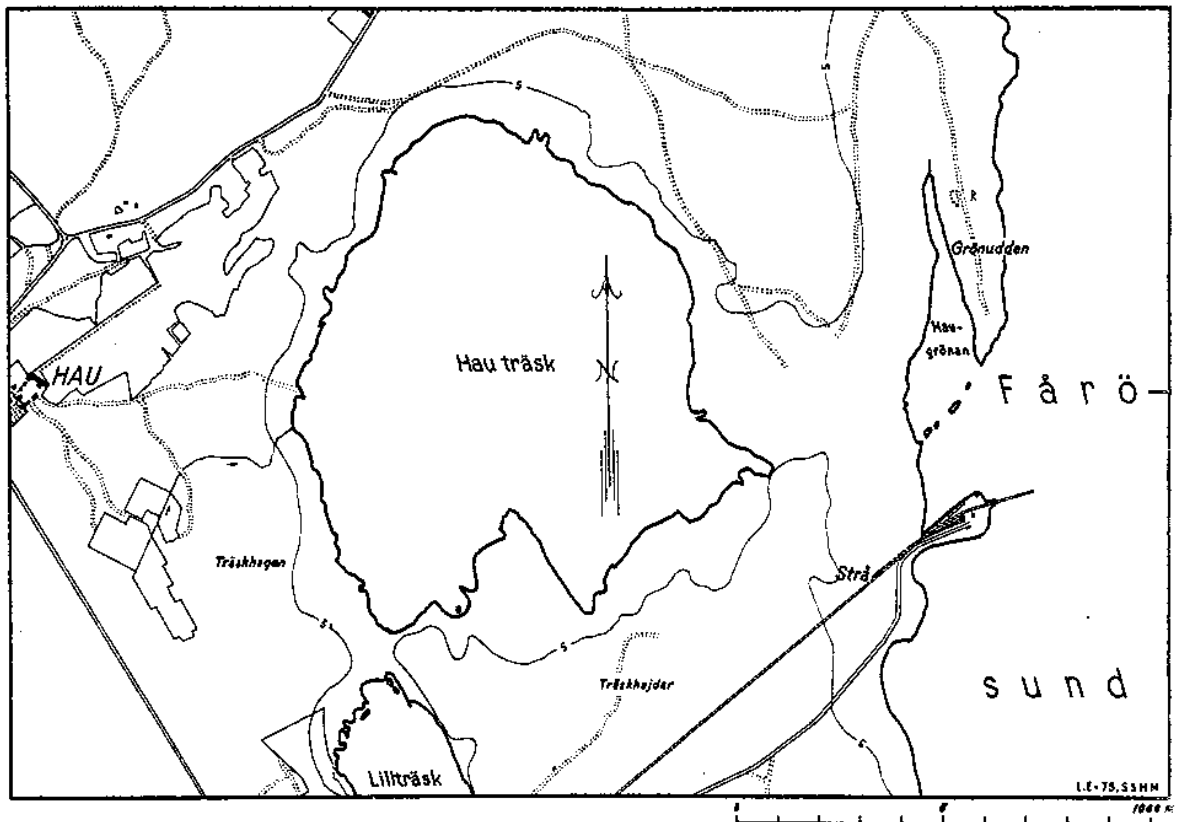

Fig 2. På Grönudden utanför den skyddade viken Hau Gröno vid Fårösundet ligger en trolig kapellruin (vid R) med begravningsplats och bogårdsmur.

Bogeviken

S Slite k:a på N delen av Gotlands östkust ligger Bogeviken. Den utgörs av en lagun avsnörpt från havet med undantag av ett smalt tillopp. Vid lagunens inre V del ligger Boge medeltidskyrka ca 600 m från nuv strandlinje (fig 3).

Strax N om kyrkan undersökte Stenberger 1942 ett tjockt kulturlager med fynd från vikingatid och äldre medeltid. Statens sjöhistoriska museum har i slutet av 1960-talet utfört en fosfatkartering av lagunens V och S sida. Resultatet visar att rakt nedanför sockenkyrkan, i anslutning till och ovanför 2m-nivån, utbreddes sig ett sammanhängande område med ca 20 000 m² yta med mycket höga fosfatvärden, in- till 600°. (P Lundström, Östersjöhamnar, Förtryck av mötesföredrag. XV nordiska arkeologmötet 1978.)

Bandlundeviken

Bandlundeviken utgör en bred bukt på Gotlands Ö sida. I den inre delen har tidigare funnits en nu uppgrundad smal vik, utgörande en av en udde väl skyddad bas-säng. I markerna runt denna vik ligger ett omfattande fornlämningsområde. Mot havs- viken finns utbredda system av vastar, gravfält och längs en liten å flera svärd- slipningstenar. Här finns också en stenskodd damm, Stavers brya, i vars närhet en kanin 1976 hjälpte till att gräva fram en stor vikingatida silverskatt. Intressan- tast i området är stolphålen efter en husgrund, ca 30 x 8 m, på udden ovanför lagu- nen, en grund som ursprungligen torde ha utgjort ett stort båthus. Till husgrunden är namnet snäckhus knutet. Längre ut på samma udde ligger ytterligare mindre grun- der och läningar, tangerande 2m-nivån (fig 4).

De registrerade fynden och strandlinjerna daterar preliminärt detta komplex till vikingatid och tidig medeltid. (P Lundström, Lagunhamnarnas tid. Sjöfartshistorisk årsbok. Bergen 1970; dens Östersjöhamnar. Förtryck av mötesföredrag. XV nordiska arkeologmötet 1978; I Olsson, Snäcknamnen på Gotland. Fornvännen 1972.)

Paviken I i Västergarn

Vid stranden av Paviken - en lagun på Gotlands V kust - ligger ett anläggnings- eller bebyggelseområde som undersökts partiellt under 1960- och 70-talen av statens sjöhistoriska museum.

En "kulturförande" yta på ca 15 000 m² har kunnat avgränsas genom fosfatkartering. Fynden från utgrävningarna har kunnat dateras från 700-tal till ca 1000 e Kr (fig 5). Fyndmaterialet visar följande aktiviteter på platsen ursprungligen: båt- eller skepps- byggeri och -reparation, handel även med långväga varor, och flera olika slag av hant- verk.

Inloppet till Paviken utgjorde ett relativt smalt sund. På landryggen mellan havet och Paviken har en större, cirkulär stensamling påträffats, som skulle kunna ha varit en kastal eller snarare ett vakttorn. Från detta har man vid utsikt över havet och god ögonkontakt med anläggningen vid Paviken.

(Ang litt. se littförteckningen för P Lundström i densammes Östersjöhamnar. Förtryck av mötesföredrag. XV nordiska arkeologmötet 1978.)

Med bistånd av kulturgeografen Dan Karlsson har jag gjort en jämförelse mellan de nämnda platsernas belägenhet och den dåtida bebyggelsen. Vi har därvid utgått från Ivar Mobergs karta över det gotländska kulturlandskapet år 1700 och de arkeologiska beläggen för jordbruk under förhistorisk tid. (Dessa två underlag eller källor visar att bygdens lokalisering är i princip densamma omkring 1800 åtminstone sedan vikinga- tid, om man bortser från en utvidgning av den brukade jorden.) (fig 6)

Jämförelsen visar att Gammelhamn på vikingatiden och medeltid ligger fjärran från den bygd som existerade på Fårön och detsamma gäller Hau Gröno vid norra gattet och dess förhållande till den gotländska bygden.

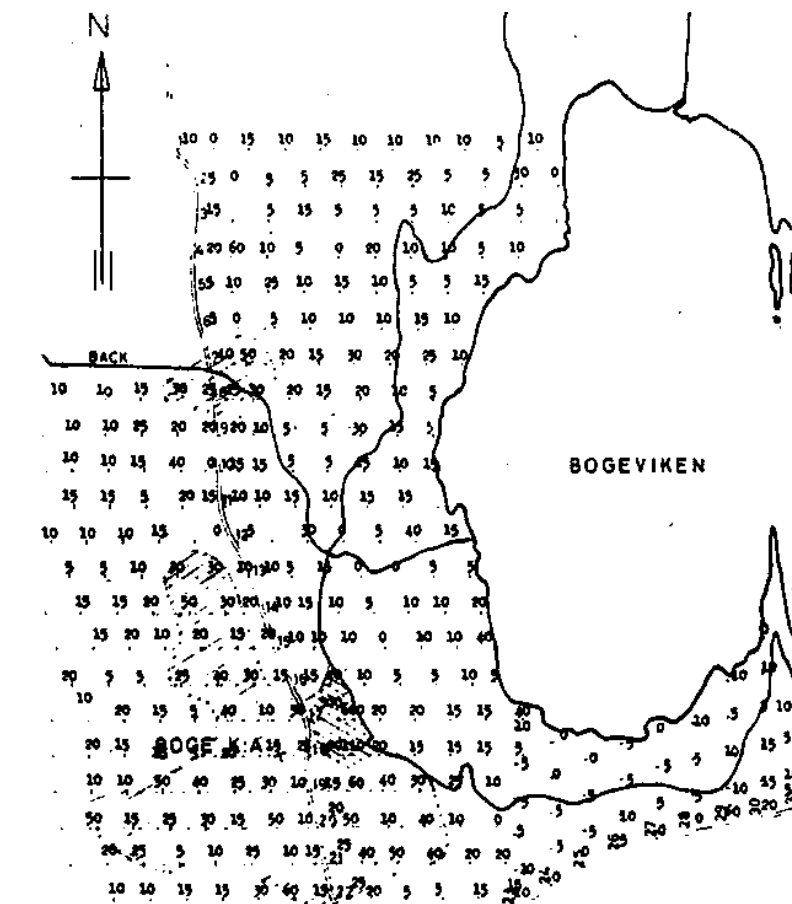

Fig 3. En fosfatkartering av områdena längs Bogeviken visar höga värden längs 2m-kurvan ovanför vikens nuv södra strand, i närheten av Boge medeltida kyrka (Fosfatkartering utförd av SSHM)

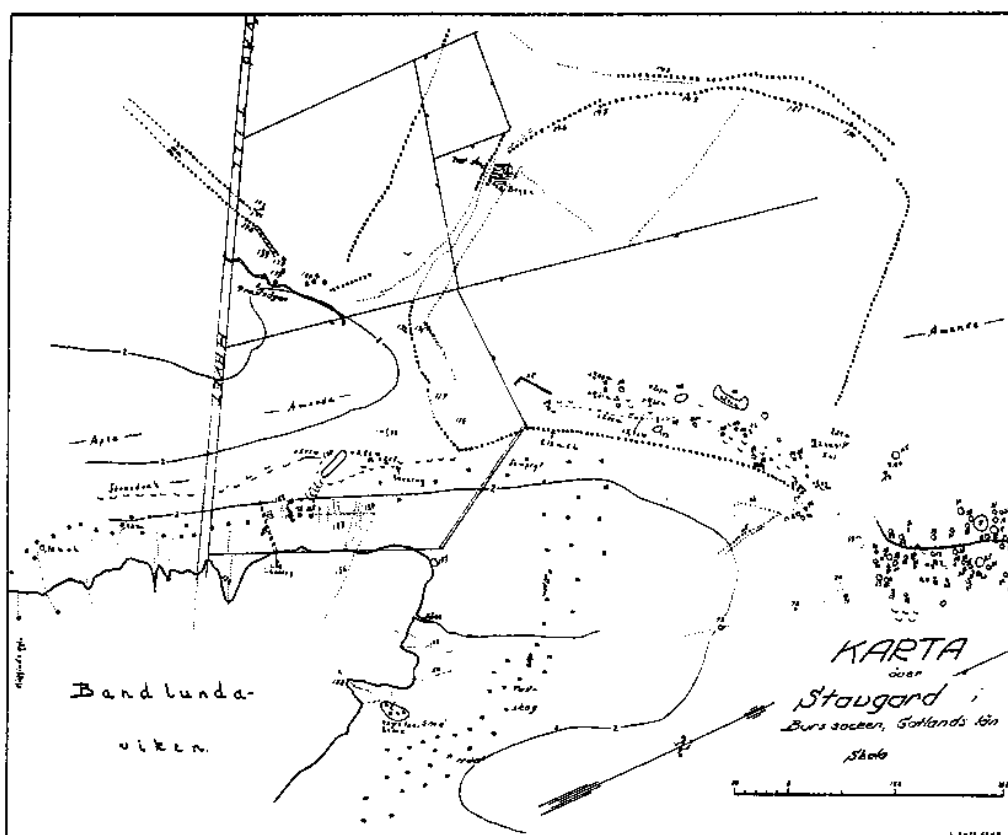

Fig 4. Trakten vid Bandlundeviken på östra Gotland innehåller ett komplext och rikt fornlämningsbestånd. Innanför viken ligger, skyddad av en smal udde, en lagun (vid Apse-Amunde på kartan). Innanför denna har vastar, gravfält och flera svärdslipningsstenar m m registrerats. På den inre delen av udden finns stolphål efter ett stort båthus, ca 30 x 8 m.

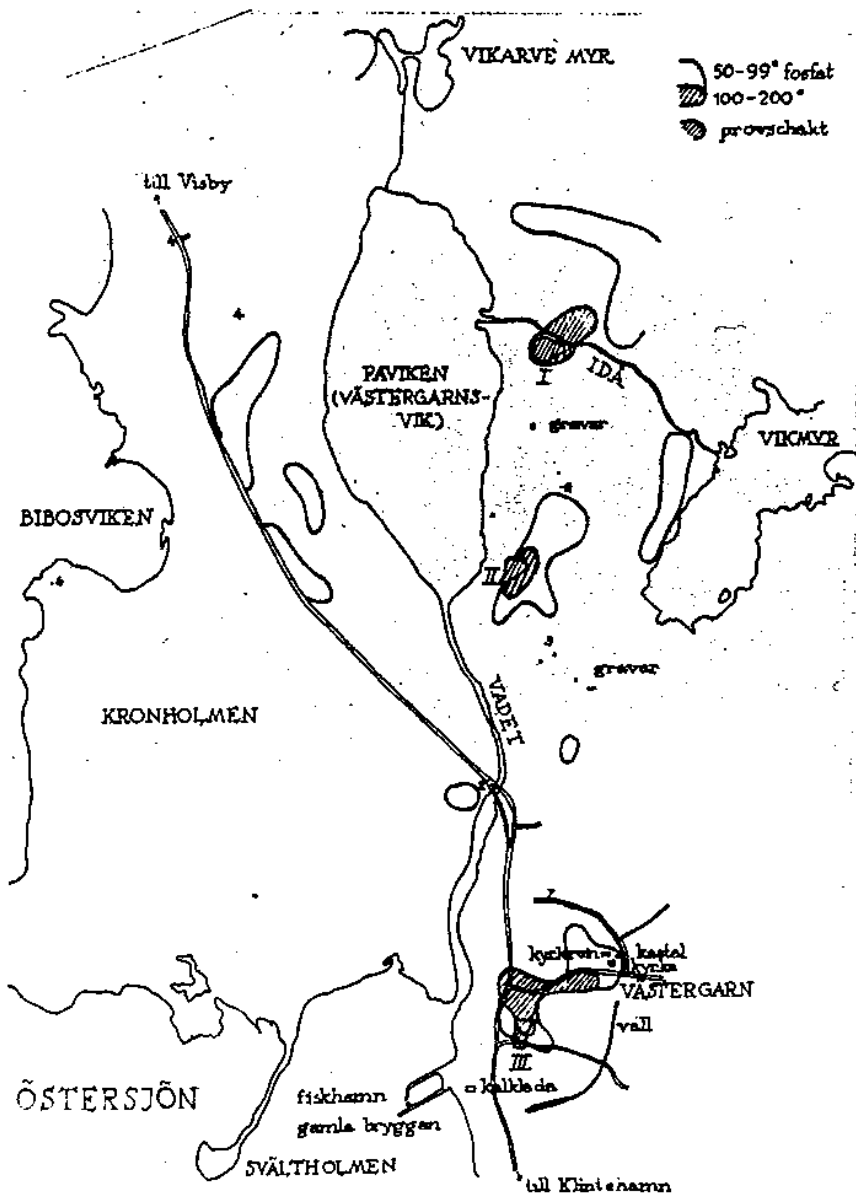
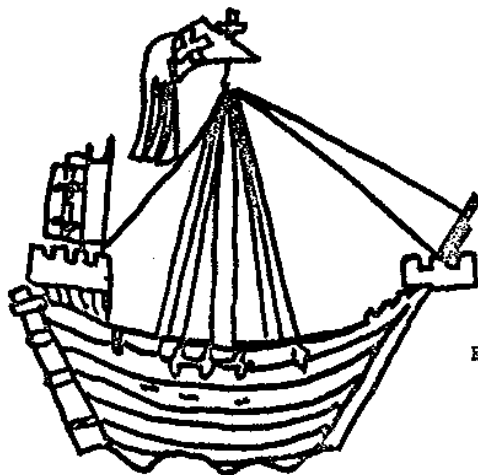

Fig 5. Handelsplatsen Paviken I är belägen vid Idåns utlopp i den lilla sjön eller lagunen Paviken vid Gotlands västkust.

ELBING/ELBLAG o 1350

Platsen vid Boge ligger däremot mitt i den odlade bygden, helt intill den plats där medeltidskyrkan anlades. Hamnplatsen vid Bandlunde låg också i en gammal kulturbygd med flera gårdar. Troligen låg, att döma av de lämningar, som finns i terrängen, en gård helt nära hamnplatsen. Hamn- och handelsplatsen vid Paviken låg också i anslutning till kulturbygden.

Uppgifter från senare del av medeltid och från ny tid visar att handelsplatserna i Sverige i stor utsträckning var lokaliserade till den bygd de betjänade eller på ett sådant sätt att de enkelt kunde nås från sitt omlands olika delar. Man lade t ex sällan en marknadsplats långt ute i en ödlig trakt.

Utifrån den iakttagelsen är det lätt att göra antagandet att platserna vid Boge, Bandlunde och Paviken, som en primär funktion, har tjänat bygdens handel. Verksamheten kan ha varit knuten till en hel bygds handelsstruktur eller till en enda gårds aktiviteter på det området, för att ge två av flera möjliga alternativ till strukturering. Vid sidan av den primära handelsfunktionen kan hamnarna naturligtvis också ha tjänat andra syften.

Gammelhamn och Hau Gröno ligger inte i en uppodlad och välbefolkad bygd. De måste ha lokaliserats till dessa två ställen för att man ville nå andra syften än de som nämndes ovan. För bägge platserna ligger fisket i de omgivande vattnen närmast till hands. Antagandet att de bägge platserna primärt varit fiskehamnar, av klimatskäl nödvändigtvis av säsongkaraktär, stöds i hög grad av de rikhaltiga uppgifterna om sådana anläggningar för fjärrfiske i Östersjön från medeltid och senare och dessas lokalisering. Kapellen utgör också i dessa en vanlig företeelse.

Också betr de två senare hamnarna kan man naturligtvis urskilja sekundära funktioner. Fisken var en viktig handelsvara, och fjärrfiskarna i senare tid bedrev ofta allmogehandel vid sidan av fisket. Handelskomponenten är därför säkert något som bör ha varit närvarande i fiskehamnen. Norra gattet utgör den smalaste delen av Fårösundet. Till trakten av Hau Gröno har av gammalt löpt en väg som sedan fortsätter på Fårön. Det sistnämnda sundet har också varit relativt sett starkt trafikerat sjöledes. Hau Gröno ligger med andra ord där flera vägar möts, till sjöss och på land, och kan på ett naturligt sätt ha fungerat som en övernattnings- och rasthamn. Liknande funktioner har säkert också kunnat vidlåda Gammelhamn på utposten Fårö.

I arkeologiskt material kan åkersystem, gårdar, gravar osv spegla den fasta bebyggelsen och dess agrara näring i första hand. Hamnarna kan ge grundläggande information om interaktionen med andra kulturområden, karaktären av det egna områdets näringar, t ex fiske, handel, hantverk osv. Tar man ett steg till i den här resonemangskedjan - ett steg ut i sjön - så kommer man till ytterligare en källa för information, nämligen skeppsvraken, som kan avspegla sjöfartens tekniska nivå, kapacitet och aktionsradie, och under goda förhållanden också de produkter som man omsatte.

Hamnarna står s a s i mitten, i nära relation till både bygden och sjöfarten. Mängder av nya förhistoriska och medeltida hamnar upptäcks idag, på flera olika håll - bl a genom de marinarkeologiska inventeringarna av kusterna.

Den preliminära sorteringen och tolkningen av sådana hamnar kan kanske ha nytta av en sådan modell som skisserats här.

Och de nämnda näringsmässiga förutsättningarna är till sist viktiga också i samband med utgrävning och mer ingående analys av hamnplatserna.

Carl Olof Cederlund
Sjöhistoriska museet

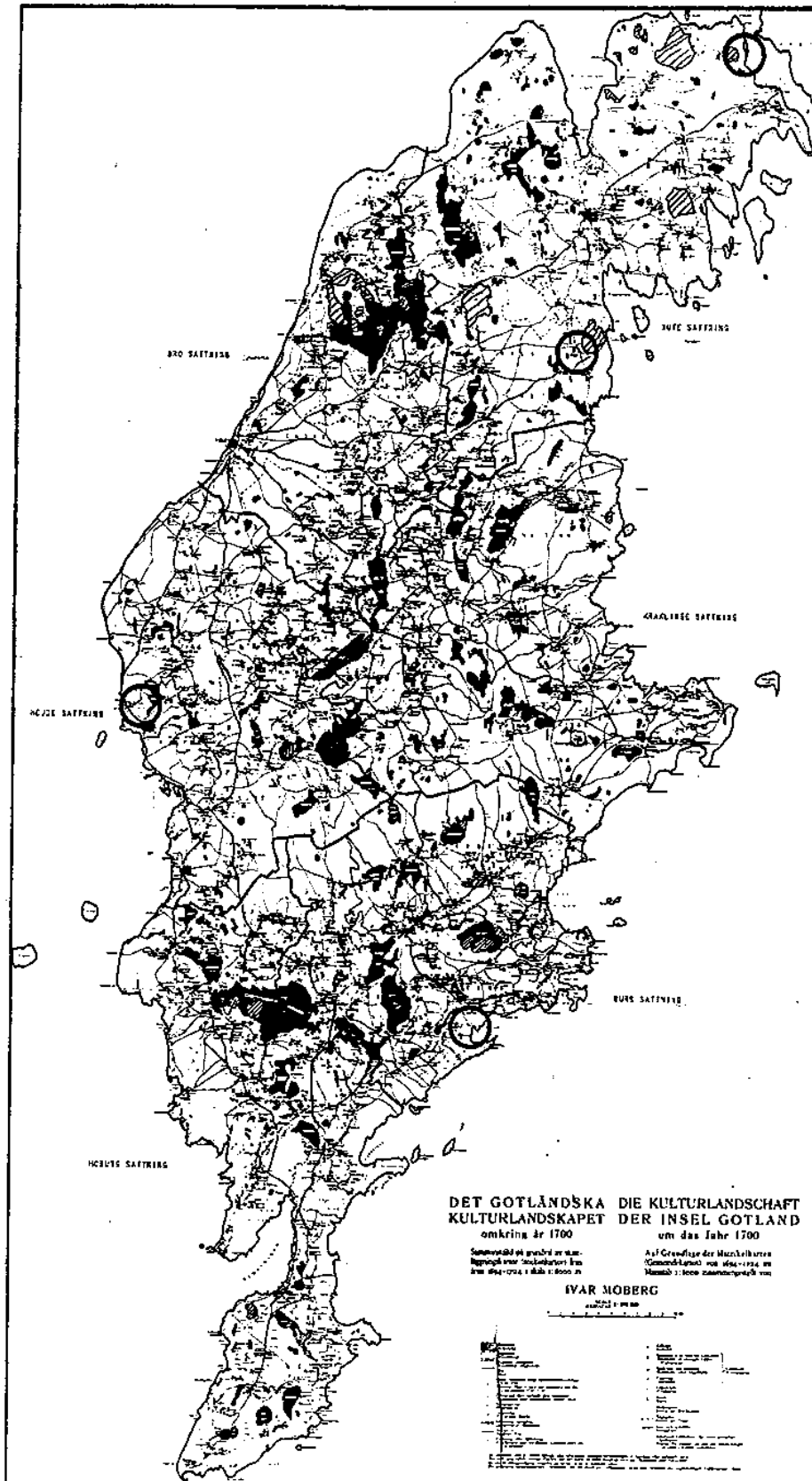

Fig 6. De omnämnda hamnarna är markerade med runda ringar. Fårö är ej medtagen, varför Gammelhamn på dess västkust ej kunnat markeras. De svarta markeringarna på kartan anger det tidigare insjösystemet på Gotland. De ljusa, grå anger den odlade markens utbredning år 1700. Vid Fårösund, Hau Gröno, söderut längs ostkusten först Bogeviden sedan Bandlundeviken, på västkusten Paviken.